

Жақсылықбаева Р.

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: jak-rimma@mail.ru

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМЫ МЕН ЗИЯТКЕРЛІК МАҚСАТЫ

XX ғасырдың басында қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің нәтижесінде Алаш қозғалысы пайда болды. Оның басты мақсаты тәуелсіз қазақ мемлекетін құру болып табылды. «Алаш» қайраткерлері әлеуметтік, гуманитарлық және жаратылыстану ғылымында терең білімді, жоғары интеллектуалды, шынайы ғалымдар болды. Ғылыми мақалада «Алаш» зиялыларының қазақ мемлекетін құру жолындағы зиялылық, ғалымдық және шығармашылық өкілдері ретіндегі қызметіне жан-жақты баға беріледі. Автор бұл мақала арқылы қазақ журналистикасы мен Алаш зиялыларының еңбектері әлі де талай зерттелуі қажет екенін айқындай түседі.

Түйін сөздер: газет, мақала, редактор, автор, мемлекет, Алаш зиялылары.

Zhaxylykbayeva R.

Candidate of Philological Science, Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh national university, e-mail: jak-rimma@mail.ru

Intellectual goals of the leaders of Alash and their national knowledge

In the early twentieth century, during the national liberation struggle of the Kazakh people, the Alash movement emerged. His main goal was the creation of an independent Kazakh state. The «Alash» people were highly educated people, true scholars, who had deep knowledge in social, humanitarian and natural science knowledge. The article deals with the figures of «Alash» and representatives of the Kazakh administrative elite, scientific and creative intelligentsia laid the foundation of the Kazakh statehood. By the author of this article, it was defined that works of Kazakh journalism and Alash intellectuals still require a lot of research to determine that.

Key words: newspaper, article, the chief editor, author, state, Alash intelligentsia.

Жақсылықбаева Р.

Кандидат филологических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
e-mail: jak-rimma@mail.ru

Национальная идея и интеллектуальные познавательные цели руководителей партии «Алаш»

В начале XX века, в период национально-освободительной борьбы казахского народа, возникло движение «Алаш». Основной целью движения было создание независимого Казахского государства. Деятели «Алаш» были высокообразованными, интеллектуальными людьми, то есть истинными эрудитами, обладавшими глубокими познаниями в социально-гуманитарном и естественнонаучном направлениях. В статье проводится анализ деятелей движения «Алаш», представивших казахской, управленческой элиты, научной и творческой интеллигенции, заложивших фундамент казахской государственности. Автор акцентирует внимание на необходимости исследований казахской журналистики, в частности, работ интеллигенции движения «Алаш».

Ключевые слова: газета, статья, редактор, автор, государство, партия «Алаш», интеллигенция.

Кіріспе

Зиялы сөзі латын тілінен аударғанда – түсінетін, білетін, ақылды деген ұғымдарды білдіретіні белгілі. Зиялы қауым – қоғамның қозғаушы күші. Онсыз ешқандай ұлт алға қарай дамыған емес. Сонау ескі замандардан бастап, көшпелі кеңістіктерден күні бүгінгіге дейін қоғамның алға жылжып, дамуына игі себеп болған, итермелеуші күші болған осы – ұлт тізгінін ұстаушылардың, зиялылардың ой-қуатының, қажырлы іс-әрекеттері. Басқаны былай қойғанда, кешегі біртұтас Алаш идеясы кезеңіндегі биікке көтерілген зиялылар рухы одан кейін қаншама тезге түссе де, өзінің ерікті ой-қуатын әлі күнге дейін төмен түсірген емес.

Негізгі бөлім

Алаш қозғалысының аға буыны Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы бастаған бір топ қазақ зиялылары ұлттың жағдайын жалпыхалықтық деңгейде көтерді және талқыға салды.

Ұлт-көсемі Ә. Бөкейхан Ресейдің маңызды экономикалық жобаларына қатысып, Ресейдің және оның ұлттық аймақтары, оның ішінде қазақ ұлтының шаруашылық жағдайымен толыққанды таныс еді, сондықтан оның қазақтың шаруашылық мәселелерін тұңғыш болып көтеруі заңды құбылыс еді [1]. Ресейдің орталық аймағы мен оның ұлттық аймақтарының шаруашылықтары арасында теңсіздік жағдайы және оның салдары туралы Ә. Бөкейхан «Игілік іс» мақаласында толыққанды ашып береді [2]. Мақалада Ресей мен қазақ шаруашылығы арасында теңсіздік орын алғанын және оның тонаушылық сипатын ашық көрсетеді. Ол қазақтың әлеуметтік жағдайы нашарлап, орта шаруашылықтары азайғанын ашына айтып, одан дағдарыстан шығу үшін «кооперацияны» дамыту жолын ұсынады.

Ресейдегі 1905-1907 жылдардағы революция кезінде қазақ даласында да толқулардың мол бой көрсеткені мәлім. 1905 жылдың күзінде Қарқаралыда ірі демонстрация болды. Оны дала генерал-губернаторлығына жолдаған ақпарында Қарқаралы уезінің бастығы Оссовский «бүлік», «тәртіпсіздік» деп атап, қазақтарды орыстарға қарсы көтеріліп жатқандай етіп көрсетті. Осынау ресми өтірікті Әлихан Бөкейханов батыл әшкереледі: «Қазақ халқын білмейтін, оның, өкінішке орай, сатрапияға айналдырылған даласын білмейтін қылмыскер адамдар ғана осынша жеңілетек ой пішеді», – деп жазды ол «Степной край» газетінің 1905 жылғы 256-санында. – Оссовский-

дің әлдеқандай «бүлік» жөніндегі донесениесі – шып-шылғи өтірік. Қазақтар әзірге Россияның бостандығы үшін алысқан күрескерлердің ұлы есімдерін білмейді, сол себепті құрметтей де бермейді, бірақ олар Пестелден бастап, Шлиссельбургтің қазіргі тұтқындарына шейінгі Россия азаткерлерін танып алады және білетін болады...» [3]. Бірінші россиялық революция қарсаңында мұндай өжет сөздерді айтқанда отыз бес жасар Әлихан Бөкейханов қоғам қайраткері, публицист, танымал ғалым болатын.

Бөкейханов 1896 жылдан Ресей императорлық география қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің мүшесі болып, 1901 жылы оның басқару комитетіне сайланды. Оның «Қазақ өлкесінің тарихи тағдырлары және оның мәдени табыстары» («Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи») атты алғашқы еңбегі 1903 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» деген көптомдықтың 17-ші томына енген [3, 19 б.]. Оның жер-су, шаруашылық жайындағы ғылыми мақалалары Санкт-Петербургтегі «Сибирские вопросы», «Биржевые ведомости», «Новая жизнь» секілді басылымдарда жиі шығып тұрған. Омбыдағы орысша, қазақша газеттерге автор болуы өз алдына, ол бірнеше басылымға өзі редактор болған.

Ол қазақтың ауыз әдебиеті туындыларын жинауға көп күш салды. 1905 жылы Абайды орыс оқырмандарына таныстырып, тұңғыш абайтанушы да болды. Абай шығармаларын жаңа заманның тынысы, қалыптасып келе жатқан қазақ ұлттық әдебиетінің басы деп бағалады.

Ойталқы

Нағыз ұлт жоқшысы – зиялы. Зиялы – қай кезде де ар тазалығын жоғары ұстаған тұлға. Кез келген уақытта тек ақиқат, әділдік жолында жүріп, сол үшін міндетті түрде күресе білсе, ол тіпті оқу-білімнің терең болмауы, дипломының жоқтығына қарамастан, ұлтының зиялысы деп есептелмек. Алаш азаматтары кезінде қарақан басының рахаты емес, ел қамы, ел зары, ел тағдыры үшін күресті. Қандай да қысылтаяң заман болсын, ұлттың рухын түсірмеу үшін, қазақ жерінің тұтастығын қалай болса да сақтап қалу үшін жанын қиюға дайын тұрған. Мысалы, Қытайға босқан қырғыздардың ауыр тұрмыс халіне көмек көрсетуге шақырған қазақ зиялыларының 1917 жылғы 11 маусымындағы Үндеуіне халқымыздың аяулы арыстары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып

Дулатов, Жанұзақ Жәнібеков, Ахмет Мәметов, Сейдәзім Кәдірбаев, Имам Әлімбеков, Елдес Ғұмаров қол қойғанын байқаймыз. Бұл үндеу «Қазақ» газетінің 1917 жылғы №233-санында басылған [4].

Ұлттық элита болмысына ой жүгірткенде, Мұстафа Шоқайұлының бейнесі ерекше көз тартады. Азат Түркістан идеясының жаңа тарихи кезеңдегі үні бола білген Мұстафа Шоқайұлы ұлт зиялыларының ғасыр басындағы қоғамдық-саяси қызметін ашық талдауға алды. Оның баға жетпес еңбегінің бірі Кеңестік биліктің Түркістандағы отаршыл саясатын ымырасыз сынға алғандығы. Оны тура осы еңбегі үшін коммунистік идеология «Отанын сатқан опасыз» деп жариялады. Ал, бүгін біз «Яш Түркістанның» кез келген бетін аша отырып, М. Шоқайұлы сынының әділ екендігіне көз жеткізе аламыз. Мұстафа жазған түрлі тақырыптағы мақалалар Англия, Франция, Польша журналдарында жарияланып тұрды. Жалпы, М. Шоқай – өз заманында шетел баспасөзіне батыл қалам сілтеген тұңғыш қазақ журналисі [5].

Ал, Тұрар Рысқұлов этнограф-фольклорист Әбубәкір Диваевқа берген уәдесін орындап, Орта Азияда (қазіргі Ташкент университеті) отау тігуіне ұйытқы болды. Бұдан өзге де білім-мәдениет ордаларының бой көтеруіне, өнеркәсіп орындарының ашылуына басшылық жасады. Солардың бірі – Түркісіб темір жол құрылысын жүргізді. Тұрар халық комиссарлар кеңесінің Бакудегі өкілі болды. Моңғолияда жаңа өкіметтің жалауы желбіреуіне атсалысып, оның айтуымен мемлекеттік астанасы Улан-Батор деп аталынды [6].

Білікті дәрігер, іскер ұйымдастырушы Бақтыгерей Бейсенов – нәубет жылдары қазақтарға арнап алғаш емхана аштырған жан. Оны жұртшылық 1921 – 1937 жылдары ауыр тұрмыс пен ашаршылықтан азып-тозған ел ішінде бас көтерген оба індеті сынды түрлі жұқпалы аурулардың бетін қайтарып, елді қатерлі дерттің құрығынан аман алып қалған бірден-бір өте зерделі маман, ұлтын сүйген азамат ретінде бағалайды [7].

Ахмет Байтұрсыновтың қазақша әліппе жасауы, араб жазуына кіргізген реформасы, қазақ тіл білімінің негізгі терминдерін тауып, тұңғыш анықтама беруі – болашаққа сенген арман-тілегі, үміті еді. Кезінде Ахмет Байтұрсыновтың ғылыми еңбектері туралы орыс ғалымдары профессор А. Смайлович, Е. Поливанов бағалы пікірлер айтқан болатын [8].

Кезінде Міржақыппен бірге Алаш партиясында болған Ғазымбек Бірімжановтың Кеңес

өкіметі мен Германия арасында жастар алмасып, жаңа заманға лайық, жаңа қоғам құру ісін жүргізе алатын тың тұрпатты кадр даярлау келісімі бойынша Германияда оқып, 1928 жылы агроном-ғалым атағын алып оралғанын біріміз білсек, біріміз біле бермейміз [9]. 1921 жылы Ғазымбек Бірімжанов «Ақ жол» газетінде жарияланған «Шетке оқушылар жіберу, оқуға жұмылу керек» (10 мамыр) мақаласында: «...Жаңа заман тұсында қазақ халқының бір орында тұралап тұра беруге хақысы жоқ. Енді қазақты тарихи халық қылу керек. Қазақтың ілгері басып келе жатқандығын жұртқа көрсету керек. Сондықтан шет елдерден оқу үйрену – заман талабы. Біздің қазақтың баласы барса, Лондон, Париж, Берлиннің көшесі ойылып кетпейді. Қайта саясат жағынан жер жүзі жиһангерлерінің алдында Кеңес үкіметіне зор мақтаныш, үлкен абырой болады», – деп жазады [10]. Ғазымбектің бір ғасыр бұрын айтылған арманы 1993 жылы 5 қарашада Н.Ә. Назарбаев қаулысымен «Болашақ» дарынды жастарға жинақтаған тәжірибелерін мемлекет игілігіне пайдалану үшін шетелде сапалы білім алуға көмектесу идеясымен жүзеге асырылды.

Еуропа жұртшылығы Мұхаммед Хайдар Дулати шығармасымен бұдан 100 жылдан астам бұрын-ақ танысқан. Оның парсы тіліндегі «Тарих-и Рашиди» атты еңбегін ағылшын отаршылдары Үндістаннан тауып, аударып 1895 және 1898 жылдары Лондонда екі рет бастырған [11]. Осы аударма Мұхаммед Хайдар шығармасының әлемге таралуына кең жол ашты. Ғұлама ғалым Әлкей Марғұлан 1941 жылы «Әдебиет және искусство» (қазіргі «Жұлдыз») журналында даңқты тарланбоз жайлы «Қазақтың тұңғыш тарихшысы» атты арнайы мақала жазып халқымыздың тарихының тылсым тереңде екеніне көңіл аударған [12].

Қорытынды

Біздегі бүгінгі зиялы қауым өкілдері билікке қоғамдық пікірді жеткізетін, қалың бұқараның көзін ашып, ірі адамгершілік құндылықтарын жасайтын және оны сақтау жолында күресетін адамдар болуы тиіс. Зиялы қауым дегенде ауызға бірінші ақын-жазушы, журналистер, ғалымдар, дәрігерлер алынып жатады. Бір жағынан дұрыс та шығар. Дегенмен, әрбір жоғары білімді көзі ашық, көрегі ояу қазақ азаматы осы ұлттың зиялысының қатарына кіретінін ескеруіміз керек. Өйткені, зиялылар қатарына ауылдың қарапайым ақсақалынан бастап, жоғары білімді, иманы мен адамгершілігі бар адамды

айтуға болады. Оқымысты, бірнеше дипломы бар адамнан кейде зиялылықтың ешбір нышанын байқай алмауымыз мүмкін.

Шын мәнінде зиялылық деген – адалдық, имандылық деген атаумен қатар айтылатын ұғым. Кезінде Ахмет Иасауи бабамыз: «Білімнің – шырақ, халің – пілте, жағатын май – көз жасың, яғни, қайрат, жігерің», – деп, ақылдың жолын иманмен нұрланған білім арқылы табуға болатынын меңзейді.

Ақтанберді жыраудың «Қап түбінде жата ма болаттың асыл сынығы, халқы тозып кем болмас, әділ болса ұлығы», – дегендей, адам мен

қоғамның дамуын жан-жақты танып, түсіне білген, елдің басын, ердің басын қосатын ұлтжанды зиялылардың ғана беделі арта түспек.

Зиялылық – білімнің емес, алдымен тәрбиенің жемісі. Зиялының санасына жоғары құндылықтар жас басынан тек ата-ананың тәрбиесі арқылы беріледі. Бала олардың айтқанын ғана емес, істегенін үнемі көріп өскенде ғана нағыз зиялы болып өседі. Демек, зиялылық текке де байланысты. Зиялылықтың шарттары осыдан туындайды. Тектілік – ауқымы кең, терең ұғым. Тектілік қанмен дарымайды, тәрбиемен беріледі. Демек, тектіліктің тетігі – тәлім-тәрбиеде!

Әдебиеттер

- 1 «Қазақ» газеті /Бас редакторы Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, – 1998. – 245 б.
- 2 Бөкейхан Ә. Қыр баласы. Игілік іс. // «Қазақ» газеті. №107, – 1915. 25 ақпан.
- 3 Қойшыбаев Б. Түнектен оралған есімдер: тұлға және тарих. 1-кітап. Төрт күлік. – Алматы: Рух БГ, 2016. – 5 б.
- 4 Privatsky B. G. Muslim Turkistan: Kasak religion and collective memory. Richmond, 2001. – P. 8.
- 5 Babak V., Vaisman D., Wasserman A. Political Organization in Central Asia and Azerbaijan. Sources and Documents. Copy-right, 2004. Cummings Center. 99 p.
- 6 Kasimzhanov A.H. Portraits: Sketches for a History of the Steppe. – Almaty, 1995. – P. 128.
- 7 Galiev V. Public activities of political exiles in the North-Eastern Kazakhstan (1890-1904). – Almaty, 2004. – 216 p.
- 8 Musabalina G.T. Elite of Alash Orda. .
- 9 History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). Five volumes. Volume 3. – Almaty «Atamura», 2000. – P. 665-666.
- 10 Lamin V.A., Shilovsky M.V. «Siberian autonomists (regionalists) and figures of «Alash-Orda» // Proceedings of the international scientific-practical conference «The influence of the ideas of the movement «Alash» in Eurasia: Past and present». – P. 27.
- 11 Amanzholova D.A. Alash as an ethno-political phenomenon: the experience of the historical and historiographical reflection // Proceedings of the international scientific-practical conference «The influence of the ideas of the movement «Alash» in Eurasia: Past and present». – P. 13.
- 12 Dave B. Kazakhstan: ethnicity, language and power. – London: Routledge 2007. – 242 p.

References

- 1 «Qazaq» gaseti /Bas redaktori A. Nisanbaev. – Almaty: «Qazaq enziklopediasi» Bas redakziasi, -1998. -245 b.
- 2 Bokeihan A. Qir balasi. Igilik is. // «Qazaq» gaseti. №107, -1915. 25 akpan.
- 3 Qoizibaev B. Tynekten oralgan esimder: tulga zane tariq. 1-kitap. Tort kylik. – Almaty: RyxBG. 2016. -5 b.
- 4 Privatsky B. G. Muslim Turkistan: Kasak religion and collective memory. Richmond, 2001. P. 8
- 5 Babak V., Vaisman D., Wasserman A. Political Organization in Central Asia and Azerbaijan. Sources and Documents. Copy-right, 2004. Cummings Center. 99 p.
- 6 Kasimzhanov A.H. Portraits: Sketches for a History of the Steppe. – Almaty, 1995. – p. 128
- 7 Galiev V. Public activities of political exiles in the North-Eastern Kazakhstan (1890-1904). – Almaty, 2004. – 216 p.
- 8 Musabalina G.T. Elite of Alash Orda. .
- 9 History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). Five volumes. Volume 3. – Almaty «Atamura», 2000. – p. 665-666
- 10 Lamin V.A., Shilovsky M.V. «Siberian autonomists (regionalists) and figures of «Alash-Orda» // Proceedings of the international scientific-practical conference «The influence of the ideas of the movement «Alash» in Eurasia: Past and present». – P. 27
- 11 Amanzholova D.A. Alash as an ethno-political phenomenon: the experience of the historical and historiographical reflection // Proceedings of the international scientific-practical conference «The influence of the ideas of the movement «Alash» in Eurasia: Past and present». – p.13
- 12 Dave B. Kazakhstan: ethnicity, language and power. London: Routledge 2007. 242 p.